

AZ ELVESZÍTETT „EGYENSÚLY”

A Világtörténet 1981. évi 4. számában már egy rövid összefoglalásban foglalkoztunk a szovjet történetírás legutóbbi, az Isztorija SzSzsZR c. folyóirat hasábjain folytatott abszolutizmus vitájával. Az alábbiakban a polémia egyik cikkét közöljük, mégpedig a vitaindító A. Ja. Avreh választát (Isztorija SzSzsZR, 1971/4), amely szerkesztőségi állásfoglalás hiányában meghatározott jelentőségre emelkedett. Egyben pedig igen jól érzékelteti a vita nyitottságát és nyíltságát, tudományos színvonalát és a konkrét történelmi kérdéseken túlmutató lehetséges szemléleti és módszertani nézetkülönbségeket.

Az abszolutizmusról folyó vita a végéhez közeledik, az első cikk szerzője szót kapott, hogy az opponenseknek válaszoljon.

Véleményem szerint a vita legnagyobb eredménye az, hogy akik az „egyensúly” elmélet oldalán álltak, gyakorlatilag lemondtak erről a nézetükről. Erre elsőként az a vita világitott rá, amelyet hat éve a „Feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Oroszországban” c. témáról¹ szervezett a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának az a tudományos tanácsa, amely a „Társadalom történeti fejlődése és az egyik társadalmi gazdasági formációból a másikba való átmenet törvényszerűségei” elnevezést viseli, de ugyanerre utal az „Isztorija SzSzsZR” c. folyóirat hasábjain jelenleg folyó vita is.

Sok ez vagy kevés? Hogy válaszolhassunk erre a kérdésre, előzetesen emlékeztetni kell arra, mikor és miért keletkezett az „egyensúly” koncepciója. M. P. Pavlova-Szilvanzkaja helyesen vette észre, hogy „a kérdés későbbi irodalmára jelentős hatást gyakorolt” Sz. D. Szkazkin „Marx és Engels a nyugateurópai abszolutizmusról” c. cikke.² Ez volt az a cikk, jegyzi meg M. P. Pavlova-Szilvanzkaja, amely a történészek figyelmét az egyensúly koncepciója felé fordította. Bár maga Sz. D. Szkazkin egyetlen szóval sem utalt arra, hogy ezt a koncepciót Oroszországra is alkalmazni lehetne. Minthogy az „egyensúly” e nézet hívei szerint a nemesség és a polgárság között volt, mindenekelőtt a polgárságról kellett gondoskodni. A nemesség léte ugyanis szembeszökő volt, de a polgárságot még meg kellett hozzá találni.

A születő koncepció metodológiai alapjául Leninnek az orosz történelem új szakaszáról és az összoroszországi nemzeti piacról mondott ismert szavai szolgáltak, amelyeket – V. K. Jacunskij találó megjegyzése szerint – az egyensúly és a korai kapitalizmus hívei úgy értelmeztek, mint a 16. századi jogász-skolasztikusok a római jog tételeit.³ De minden rosszban van valami jó. Bár a kiindulási pont helytelen volt és a ráfordított energiák jelentősek, mégis egyéb okok mellett felkeltette az érdeklődést a középkori és abszolutista Oroszország társadalmi-gazdasági története iránt. Ez a tematika uralkodóvá vált az orosz középkor kutatásában, és helyét máig is megőrizte. Ennek eredményeképpen, eltekintve attól, hogy több gyenge munka született, mint kellett volna, sok tucat kiváló tanulmány került történetíróink mérlegére, amelyek felsorolására itt sem lehetőség, sem szükség nincs. Itt az ideje, hogy a pluszok számát szaporítsuk, a fölösleges energiapocsékolást felszámoljuk, vagy a minimumra szorítsuk. Reméljük, hogy mindkét diskusszió – az Isztorija SzSzSzR hasábjain folyó, de különösen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseiről rendezett vita – alapjául szolgál majd ennek a folyamatnak.

De vajon sikerült-e ezeket az alapokat megteremteni? Nyilvánvaló e kérdés összefüggése az előzővel: sok az vagy kevés, hogy az „egyensúly” hívei megtagadták „szüleményüket”? A fentebb elmondottak – nézetem szerint – lehetővé teszik annak kijelentését, hogy – sok, bár meggyőződésem, opponenseim másképp vélekednek erről.

A dolog lényege persze egyáltalán nem az, hogy az utóbbiak a korábbiakhoz hasonlóan kitartanak majd véleményük mellett. És nem is az, hogy publikálták a vita anyagát és az olvasónak lehetősége nyílik arra, hogy objektív képet alkosson a véleményekről és eldöntse: melyik oldal érvelése tűnik meggyőzőbbnek számára – bár ez sem kevés.

Az azonban mégis sokkal fontosabb, hogy most, akarva-akaratlanul sok olyan dolgon is el kell gondolkodnunk, ami azelőtt eszünkbe sem jutott. Egyszerre kell az összehasonlító-történeti módszerhez és a gazdasági, politikai, kulturális, nemzetközi-tények összességének alapos vizsgálatához folyamodnunk, ill. figyelembe kell vennünk a jelenségek fontosságának problémáját és annak végső kifejeződését is stb. Egy ilyen megközelítést, ilyen kutatási atmoszférát pedig a kapitalizmus „csirái” úgy tűnik számomra nem élnék túl és „elpusztulnak”.

Az „egyensúly” híveinek nem teljes magabiztosságot eláruló helyzetét legjobban Sz. M. Troickij bizonyította. A. Ja. Avrehnek az „egyensúly”-ra vonatkozó „Kritikai megjegyzéseiről” írta: „jelentős mértékben célt tévesztenek, mivel az általa említett szerzők sehol sem mondták ki így,

hogyan az abszolút monarchia a 17–18. századi Oroszországban a nemesség és a formálódóban levő polgárság között létrejött egyensúly következtében keletkezett volna. Éppen ellenkezőleg, az A. Ja. Avreh cikkeiben megnevezett tudósok többsége Marx-nak az „egyensúly” keletkezésének feltételeiről írt ismert szavait idézve megjegyzi, hogy mindezek Oroszország történetére nem alkalmazhatók.”⁴ Ha azonban így áll a dolog, akkor mit kezdjünk az A. Ja. Avreh által felvonultatott bizonyító idézetekkel, amelyek, ha tetszik, bármikor ismét elővehetők? De ha mondjuk, ő mégis gyökerestül kiforgatta az említett szerzők igazi szavait, akkor „kritikai megjegyzései” vajon miért csak „jelentős mértékben” és nem teljes egészében „tévesszettek célt”?

Sz. M. Troickij-t meggyőzendő, hozunk még egy pár példát. „Általánosan ismertek Marx és Engels kijelentései – írta annak idején Pokrovszkij – az abszolút monarchiáról, mint olyan államrendszerről, amely a földbirtokos nemesség és a polgárság osztályerői közötti meghatározott egyensúly körülményei között keletkezett. Engels-nek ez a gondolata teljes mértékben alkalmazható az abszolút monarchia Oroszországban való létrejöttére.”⁵ Majd a már ismerős bizonyítékok jönnek: a városlakók „szakadatlan esdeklő kérelmei” a városparancsnokok ellen és a nemesi túlerő a 17. században, Poszoskov panasza az „előkelők” önkénye ellen stb. ... A historiográfiai hűség megköveteli, hogy megjegyezzük: Sz. A. Pokrovszkij ezzel a tézissel még Sz. D. Szkazkin cikkének megjelenése előtt állt elő.

Az eset régről való és egyedi, vetheti ellen Sz. M. Troickij. De íme a legfrissebb példa a folyó évből, és ami fő, válasz kíván lenni az „egyensúly” ellenzőinek. A. A. Preobrazsenszkij kifejezve teljes elégedettségét A. Ja. Avreh abszolutizmus geneziséről alkotott álláspontját ért „meggyőző kritikával”, amelyet „A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij, Sz. M. Troickij és M. Ja. Volkov gyakorolt cikkeiben”, saját cikkében a fő figyelmet az egyensúly-koncepció védelmének szentelte. Nyíltan kijelenti, hogy elfogadja Pavlenkónak azt a kihívását, miszerint tényekkel kell bizonyítani és nem közhellyekkel.⁶ És valóban, oldalakon keresztül olyan tényeket tár elénk, amelyek véleménye szerint az „egyensúly” vagy „ellensúly” mellett szólnak.

Látható, N. I. Pavlenko tudta, mit tesz, amikor opponenseit a tények talaján álló vitára szólította fel. Véleményem szerint senki nem mért akkora csapást az „egyensúly” koncepciójára, mint A. A. Preobrazsenszkij, és éppen azzal, hogy összegyűjtötte és latba vetette mindazokat a tartalékokat, amelyekkel az „egyensúly” hívei még rendelkeztek. Lássuk ezeket:

1. Az 1642. évi országos gyűlésen a kereskedők felhívták a kormány

figyelmét arra, hogy elengedhetetlen érdekeik elhatárolása a belső piacon a külföldi kereskedők konkurenciájától, vagyis elengedhetetlen a protekcionista intézkedések bevezetése. „Beadványukban” ezen kívül panaszkodtak a városparancsnokokra, akik mindenféle akadályt gördítenek a kereskedők elé. „Ez a szöveg – vonja le a következtetést A. A. Preobrazsenszkij – egyáltalán nem egy ártatlan beadvány. Magában rejt a privilegiált szolgáló földbirtokos nemességgel szembeni nehezen visszafojtott elégedetlenséget is. A kereskedő-iparos és a szolgáló nemesi réteg szembeállításának momentuma íme, már megvan.” (113.)

2. Az 1627. és 1646. évi folyamodványokban a kereskedők azzal érvelve, hogy az angolok hűtlenek lettek uralkodójukhoz, „Károlyhoz”, ugyanakkor ők az orosz kereskedők mindig hű alattvalói az orosz cárnak, ellene soha nem lázadnak, kérték a legfelsőbb hatalmat, vonja vissza az angol kereskedők privilégiumait. „Nem túlzok, ha azt mondom” írja erről a kérdésről A. A. Preobrazsenszkij, hogy az angol kereskedők kiutasítása 1643-ban „bizonyos fokú kapcsolatban állott” az orosz kereskedők folyamodványaival. „Természetesen, a cárizmusnak más oka is volt e lépés megtételére, de a fentebb bemutatott tény nem hagyható figyelmen kívül.” (113–144.)

3. Az 1653. évi okt. 25-i vámszabályzat a kereskedők egyik legalapvetőbb kérését teljesítette, azt, hogy a városparancsnokok és egyéb állami tisztségviselők ne károsíthassák meg a kereskedőket a vámok beszedésekor, ne akadályozzák őket kereskedelmi célú utazásaikban és magában a kereskedésben. „Az adott esetben is – vonja le a következtetést a szerző – a kereskedők nem pusztán várták, hogy a kormányzat jótékony lépéseket tegyen irányukban, hanem maguk is aktívan szóltak saját kívánságaikról (114.). És a továbbiakban is ugyanebben a szellemben folytatódik a cikk.

A. A. Preobrazsenszkij legfőbb bizonyítéka – az 1667. évi Új kereskedelmi szabályzat, amely „végre döntő előnyben részesítette az orosz kereskedőket a külföldiekkel szemben”, és amely, természetesen, ahogy később ezt bizonygatja, „az orosz kereskedők követeléseinek és fellépésének eredménye volt”. (114.)

Az ehhez hasonló bizonyítékok ugyanakkor nem meggyőzőek. Egyfelől azok az alapvető állami intézkedések, amelyek a hazai kereskedelem körülbástyázására irányulnak, és amelyek bármely államformára jellemzőek – lett légyen az abszolutisztikus, abszolutizmus előtti, vagy általában nem abszolutisztikus államalakulat (hacsak az állam nem a teljes káosz és szétesés állapotában van), másfelől ezen intézkedések szó szerint könnyes és alázatos kikunyerálása, a helyi hatalmasságok visszaszorítását célzó pa-

naszlevelek a kereskedők részéről, mindezek Preobrazsenszkijnél a földbirtokosok és a burzsoázia közötti egyensúly bizonyítékaként jelennek meg olyan értelemben, mint ahogy erről az egyensúlyról Engels írt. Szemmel látható tehát, hogy az egyensúly „teória” éppen a bizonyítékok hiányán nyugodott. Amint az egyensúly hívei az ellenkező oldal nyomása hatására meginogtak, érveket kezdtek keresni, s a „teória” összeomlott.

Sz. M. Troickijnek azon állítása, miszerint soha senki nem mondta ki határozottan az „egyensúly” koncepcióját, úgy tűnik, egy kissé mesterkélt. Szem előtt kell mindig tartanunk, hogy az egyensúly és a kapitalizmus korai datálásának hívei állandóan magyarázkodásokhoz folyamodnak. Lehetőleg kerülik a határozott megfogalmazásokat, de ha mégis valamilyen többé-kevésbé pontos meghatározást kell adniuk, akkor ehhez valamiféle „kiegyenlítő” megszorítást fűznek.

Íme egy tipikus példa. Egyetértve Engels gondolatával, miszerint az abszolútizmus az „egyensúly” terméke, L. V. Cserepnyin rögtön hozzáteszi: „Természetesen ezt az „egyensúlyt” nem szabad úgy értelmezni, mint valami egyensúlyi helyzetet a mérleg két serpenyője között, vagy akár valamiféle matematikai egyensúlyt”. Ez pusztán bizonyos „erőviszonyokat” jelent a feudálisok és a polgárság között, amelyek „különbözőek lehetnek az egyes országokban és a különböző időszakokban”. Nem sokkal később, a hazai kapitalizmus korai kialakulása híveinek véleményével egyetértve, vagyis, hogy „minden sajátossága mellett” az abszolút monarchia kialakulása Oroszországban és Nyugaton is az általános törvényszerűségeknek megfelelően jött létre, azaz ismét az egyensúly mellett szólva, L. V. Cserepnyin azonnal hozzáteszi: „Természetesen nem szabad Oroszországra mechanikusan alkalmazni a földesurak és a polgárság között az abszolútizmus viszonyai közepette létező egyensúly-formulát, szó szerint értve azt.”⁷ Következésképpen képletesen kell érteni ezt a tételt. Ha az egyensúly nem értelmezhető matematikai egyenlőségként, akkor tehát ez egy matematikai egyenlőtlenség. Ha tehát ez mindent összevetve csak „erők közötti viszony”, akkor ez bármilyen, mondjuk 100:1 arányú is lehetett. A formula mechanikus alkalmazásáról pedig szó sem lehet – csakis alkotó alkalmazásáról. Ilyenformán: a kormányzat „nem hagyhatta figyelmen kívül” a feltörekvő polgárság követeléseit; az abszolútizmus létrejötté „feltétlen kapcsolatban kellett álljon a polgári viszonyoknak az országban való térmérsével...” stb., stb.

Ugyanígy tesz A. A. Preobrazsenszkij is. Cikkét lényegében az egyensúly koncepció védelmének szentelve, ahol nem nevezi magát nyíltan e koncepció hívének, Ő csak arról a szükségről ír, amelyet az abszolútizmus-

ról folyó vita menete szab: „újra és újra ... érinteni kell az „egyensúly” vagy ellensúly hirhedt teóriáját.” Ily módon csupán „érinti” a témát, és ugye, az „érinteni”, „osztani a véleményt”, „támogatni”, kifejezések – nem szinonimák. A vézsmegoldás tehát mint látjuk, gondosan elő van készítve és fel van fegyverkezve.

Sz. M. Troickij szintén ebben a szellemben vitatkozik. Cikkében egyszerűen folytatja az Össz-szövetségi vitában elhangzott felszólalását, amelyben az „egyensúlyról”, a nemesség és a „formálódó burzsoázia” érdekei közti „kompromisszumról” alkotott állásfoglalása – az ismert megszorítások ismert arzenálját tartalmazza.⁸

A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij az „egyensúly” kérdésében más fegyverekkel harcolnak. Ellenvetésük lényege a következő. Szerintük ugyan A. Ja. Avreh megemlítette, hogy Engels az egyensúlyt csak mint a késői abszolútizmus jellemzőjét állapította meg, ennek ellenére „nem vonta le ebből a tényből a szükséges következtetéseket.” Sőt, a saját szájíze szerint értelmezte Marx és Engels azon állásfoglalásait, amelyek – véleménye szerint – ahhoz a gondolathoz vezetnek, hogy az abszolútizmus elvileg különböző osztályok egyensúlyának terméke. De az ilyen értelmezés helytelen. Marx és Engels az abszolútizmus kezdeteit a 15. századi Franciaországba teszik, de nálunk „szó sincs” erőegyensúlyról a 15–16. században. És világos, hogy mindez miért van: abban a pillanatban, amikor az abszolútizmus létrejön, még nem polgársággal, hanem annak elődjével, a „középkori városi polgárság rendjével” vagyis ugyancsak egy feudális társadalmi réteggel van dolga.⁹

Nagyszerű. De vajon a 17–18. századi abszolútizmusnak mégis kivel van dolga, a középkori városi polgársággal, vagy a burzsoáziával, mint olyannal? Hiszen az egyensúly éppen erre az időre tehető, vagy nem? Akkor pedig mivégre ez a passzázs? A. M. Davidovicsot és Sz. A. Pokrovskijt is meg kell érteni. Helyzetük valóban nehéz. Cikküket – saját kijelentésük szerint (59.) – „egyes kérdésekből” eredő nézetkülönbségeik leküzdése révén írták meg, s ezeket „a témával való korábbi munka során kiküszöbölték”. Az egyik ilyen „egyes kérdés” éppen az „egyensúly” kérdése volt. A. Pokrovskijnak e kérdésben kialakított állásfoglalását a fentiekben már ismertettük. Álljon itt A. M. Davidovics véleménye is ezzel kapcsolatban: „Az abszolútizmus lényegét – írja M. Davidovics – Sz. A. Pokrovskij abban látja, hogy az az uralkodó osztályok” – a polgárság és a nemesség – ellentétes érdekei között lavíroznak. Ez lényegében Sziromjatnyikov nem marxista elméletének ismétlése, miszerint az abszolút monarchiára a kétosztályúság a jellemző.”

„Az ilyen nézőpont – Sz. A. Pokrovskij minden megszorítása ellenére – elvileg ellentmond a marxizmus klasszikusai azon útmutatásainak, miszerint az abszolút monarchia a földesúri nemesség diktatúrája.”

„Lehetséges-e – kérdezi Davidovics – azt a kivételt, amelyről Engels ír az abszolútizmus oroszországi létrejöttének időszakára alkalmazni? Sz. A. Pokrovskij erre igenlően válaszol. Mi azt tartjuk, hogy nem, mint-hogy Engelsnél egy teljesen más korról van szó”. „De vajon a 17–18. századi orosz abszolutista államban fennállt-e, a még gazdasági politikai téren teljes egészében uralkodó feudális és a még csak éledő burzsoá osztály közti erőegyensúly? Természetesen nem.”

A. M. Davidovics akkor is tetten éri mostani szerzőtársát, amikor az igyekszik elbújni a „középkori városi polgárság” kategóriája mögé. „Sz. A. Pokrovskij azt a nem marxista álláspontot akarja megindokolni, mely szerint az abszolútizmus Oroszországban a „kereskedő és kézműves emberek”-nek az „előkelők” ellen (az előbbieik érdekében) folytatott harca eredményeként jött létre. Eközben a szerző azonosítja a 14–17. századi városi kereskedő, kézműves réteget a burzsoáziával, még hozzá egy ahhoz is eléggé erős burzsoáziával, hogy megváltoztassa az államrendet és kivívja az abszolút monarchia megteremtését”. „Azonban, mint ahogy ezt a történettudomány bebizonyította, ez a „városi kereskedő és kézműves réteg” távolról sem tekinthető burzsoáziának, hanem Marx és Engels meghatározása szerint „középkori városi polgárság, amelynek szétesésével jön létre a burzsoázia”.¹⁰

Mint látjuk, a véleménykülönbségek eléggé élesek voltak. Az utóbbi szavakból kitűnik, hogy a „középkori városi polgári réteg” kérdésében A. M. Davidovics javára történt egyezmény: Sz. A. Pokrovskij annak idején egyenesen azonosította a városi kereskedő, kézműves embereket a burzsoáziával.

Mint-hogy „egyensúly” nincs többé, a vita más síkra terelődött. Először azzal vádolnak opponenseim, hogy én az abszolútizmus kérdését kizárólag társadalmi-politikai aspektusból vizsgálom, hogy teljesen elzárkózom a kérdés formai-jogi felvetésétől. Az e fajta elutasítás véleményük szerint elvileg megengedhetetlen, minthogy lehetetlenné teszi nemcsak a kérdés megoldását, de még a jelzett probléma helyes felvetését is. A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij határozott ellenvetésüket fejezik ki A. Ja. Avreh azon törekvéseivel szemben, hogy továbbra is olyan „nihilista módon viszonyuljon az államformák kérdéséhez”, ahogy azt „annak idején néhány történész tette.” „Lekezelni” e frontok vizsgálatát – „nem jelent mást, mint nem érteni azt, hogy az államforma – vagyis az államhatalom beren-

dezkedése szervesen kapcsolódik az állam osztálylényegéhez (típusához), és nem látni ennek a berendezkedésnek a politikai szerepét” (58–59.). Sz. M. Troickij teljesen szolidáris velük: az, hogy Avreh nem akarja vizsgálni az államformák fejlődését „csodálkodást kell hogy keltsen” azon okból, amelyekre „helyesen mutatott rá A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij” (130.). L. Sapiro szintén helytelennek tartja, hogy Avreh elutasítja a kérdés formális – jogi felvetését (11.). Ez itt már valóban sok hűhó semmiért.

A dolog lényege azonban nem abban van, hogy mellőznék az abszolutizmus problémájának formális-jogi megközelítését A. Ja. Avreh gondolata nagyon egyszerű volt. Formális-jogi téren ugyanis probléma tulajdonképpen nincs. A kérdés világos: abszolutizmus, önkényuralom, korlátlan egyeduralmi monarchia, mint ahogy erre V. I. Lenin rámutatott, lényegében szinonimák. A. M. Davidovicsnak és Sz. A. Pokrovszkijnak nem kellett volna nyitott kapukat döngetnie, bizonyítandó azt, amit senki sem akart vitatni. Ebből a nézőpontból egyképpen abszolút uralkodónak tekinthető nemcsak I. Péter, vagy II. Frigyes, de Abdul-Hamid szultán, vagy Kaligula római császár is. Önkényuralkodó volt nemcsak II. Katalin, de Cü-Szi kínai császárnő is.

Az az igazság, hogy a különböző társadalmi-gazdasági alapokon is létrejöhet formális-jogi értelemben vett teljesen azonos politikai felépítmény, mint ahogy ellenkezőleg, azonos bázis köztársaságok és monarchiák különböző fajtáit hívhatja életre – alapigazság s emlékeztetni erre, ahogyan ezt A. L. Sapiro tette – semmi szükség.

A feladat, amelyet magam elé tűztem, abban áll, mint ahogy erről írtam is, hogy kiismerjem magam az abszolút monarchia természetében és politikájában létező „feudális” és „polgári” összefüggésében. Opponenseimnek csak abban az esetben lenne igazuk, ha egészen konkrétan rámutattak volna arra, hogy az ilyen jellegű feladat megoldása lehetetlen a kérdés formális – jogi oldalról történő megközelítése nélkül. De semmi ilyesmi nem történt. Kifejtve ennek kapcsán elméleteiket, rengeteg érvet felsorakoztattak: a rendek szétesését, az osztályharcot, a belső piac fejlődését, sőt a vallási eretnek mozgalmat is. Az egyetlen, ami teljes mértékben hiányzott – a kormányzás formájára való utalás. De hiszen másként nem is lehetett volna, azon egyszerű oknál fogva, minthogy a vita az „abszolutizmus” terminus társadalmi-politikai, nem pedig jogi tartalmával foglalkozik. Még élesebb kritika érte A. Ja. Avrehet, mert elutasította az osztályharc szerepének vizsgálatát az abszolutizmus kialakulása és fejlődése kapcsán. „Ő az orosz abszolutizmus történeti fejlődésének sajátos voltáért lelkesed-

ve – írja A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij – arra a következtetésre jutott, hogy az abszolutizmus megteremtésének folyamatában lehetséges az osztályoktól, az osztályharctól való elvonatkoztatás, sőt (!) lehetséges a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kapcsán a revolúció és evolúció kérdését még csak nem is érinti. Véleményünk szerint az efféle absztrakció megengedhetetlen minthogy nem szabad elszakadni a kérdés lényegétől” (65.).

Az adott esetben opponenseim nem hogy nem vonatkoztatnak el az osztályharc kérdésétől a vizsgált probléma kapcsán, de fejtegetéseikben nagyon is jelentős szerepet biztosítanak neki. Ezért szükségessé válik annak megvizsgálása, hogy valójában hogyan is alkalmazzák ők ezt a gondolatot, és e gondolat milyen konkrét formában jelentkezik náluk? Ebben az összefüggésben szemléletes például szolgál V. V. Mavragyin egyik legutóbbi cikke. Először is a cikk nagyon jellemző, másodsor pedig minden elmélet átfogóan kerül benne kifejtésre, és tartalmazza mind a szerző, mind a vele egy véleményen állók hitvallását. Mindamellett a cikket egy olyan gyűjteményben publikálták, amely aláhúzza annak általánosítható, koncepciózus jellegét.¹²

Azzal a tétellel kezdve, hogy az emberi társadalom története – osztályharcok története, V. V. Mavragyin sorra veszi a paraszti osztályharc formáit: a feudális szolgáltatások megtagadása, a szabotázs, a munkabeszüntetés, a munka termelékenységének majdnem minimumra való tudatos csökkentése, a földesúri robot és egyéb adók, a feudálisok szolgálói és intézői kiszolgáltatásának megtagadása, az eretnokség és az istenkáromlás, a tömeges szökések, új „jóságos” gazda keresése, a zendülések és a rablások, lopások, zavargások, a felkelések és végül a parasztháborúk, amelyek a harc legfejlettebb formáját képviselik.¹³

Nem teszünk fel olyan felesleges kérdéseket, hogy mondjuk, mi a különbség a szabotázs és a munka termelékenységének tudatos csökkentése, vagy a zendülés és a zavargás között, hanem egészében vesszük vizsgálat alá a felsorolást. Ha a dolog valóban úgy van, ahogy azt V. V. Mavragyin állítja, akkor a földesúri függésben élő (és a független) paraszt tevékenységének gyakorlatilag egyetlen megnyilvánulási formája sem marad, amelyet ne lehetne úgy magyarázni, mint az osztályharc egyik megnyilvánulási formáját. Ha mondjuk, egy cseléd megtagadja az uraság tisztje egyik rendelkezésének teljesítését, vagy pl. egy paraszt részegségében néha oda nem illő módon nyilatkozik, szájára véve még isten nevét is – ez V. V. Mavragyin mintája szerint távolról sem mindennapos dolog, amely milliószor megismétlődhet nap mind nap, hanem osztályharc. Ismeretes, hogy

egyébként helyes gondolat lejáratásának az a legjobb módja, hogyha azt a végtelenségig erőltetik. Ilyen végletekbe hajszolták ezt a nagy gondolatot, éppen ezen eszme legodaadóbb hívei. A világon lezajló minden eseményt osztályharcnak kiáltottak ki, ugyanakkor lehetetlenné tették a fogalom további használatát. A történelem, és benne Oroszország történetének eme óriási jelentőségű tényezője ilyen megközelítésben elveszti minden jelentőségét.

Íme, így vélekedik V. V. Mavrogin a parasztháborúk jelentőségéről Oroszországban. A parasztháborúk vezérei – írja – egész Oroszországra kiterjesztett háborúban, vagyis „nemzeti méretekben” gondolkodtak. Ezért B. F. Porsnyev állítása, miszerint a parasztság látóköre nem ért fel a nemzeti méretekig, Oroszországot tekintve nem helytálló. „A parasztháború során felvetődik maga a feudális rend létezésének kérdése. Az oroszországi parasztháborúkra nem jellemzőek sem a kompromisszumok, sem a földesurak! az engedmények formáiról és tartalmáról folytatott tárgyalások.” „A parasztság nem engedményekért, hanem a jobbagyrendszernek az egész Országban való felszámolásáért folytat háborút”.

Egész sor ország munkásosztálya még ma is messze áll az ilyen következetes és tudatos forradalmiságtól. Kompromisszumokat kötnek és nem tudnak össz nemzeti méretekig felemelkedni, hanem csak trade-unionista követelésekig jutnak, egymás után teszik az engedményeket, és sajnos, sokan vezetőik közül a forradalmiság terén nem hágtak nagy magaslatokra stb. ... A mellébeszélés a legjellemzőbb vonása azoknak a megállapításoknak, amelyek a „nem lehetett nem figyelembe venni”, „nem lehetett nem számolni vele” megfogalmazásra épülnek. „A 17. századi városi felkelések és az 1670–1671. évi parasztháború – írja Davidovics és Sz. A. Pokrovskij – mutatták meg a földesúri uralkodó osztálynak, hogy le kell mondaniuk privilégiumaikról a cár korlátlan hatalma javára, hogy eredményesen felvehessék a harcot a lázongó néppel.” (65.) Röviden és érthetően: „megmutatták” és kész. Hogy miért mutatták meg, miféle középkori privilégiumokról kellett lemondaniuk a sikeres háború érdekében, hol vannak, röviden szólva, azok a konkrét bizonyítékok, amelyek ennek a kategorikus állításnak igaz voltát bizonyítanák, ezekre a kérdésekre soha nem kapunk választ.

Az abszolút monarchia legfontosabb attribútumainak, mint pl. a zsoldoshadsereg, a központi és helyi hivatalok hierarchikus rendszere, a bürokrácia és a rendőrség, keletkezésére „hatottak a népmozgalmak” írja Troickij. Ezután következnek a példák. Az új rend csapatai számának megnövelését, amelyek a zsoldos hadsereghez való átmenetet képviselték, nem

csak a sztrelechadsereg fogyatékoságai tették szükségessé, hanem az is, hogy a sztrelecek közül sokan részt vettek a városi felkelésekben, amely „megijesztette az uralkodó köröket”. A helytartói kormányzás elterjedése, majd a kormányzósági reform végrehajtása a 17. század elején, amely megerősítette a centralizációt, „A földesúri uralkodó osztály közvetlen reakciója volt a dolgozók élesedő osztályharcával szemben”. „Mivel, ha nem a paraszti ellenállás élesedésével és lendületével (teszi fel a kérdést M. Troickij) magyarázható az az ismert tény, hogy a 17. századi abszolút monarchia irányító apparátusában éppen a büntető hivataloknál figyelhető meg különösen nagy fejlődés” (142.).

Tételezzük fel, hogy Sz. M. Troickijnak az adott esetben igaza van, bár nehéz megérteni, hogy bármely centralizált államban milyenek lehetnek még a helyi és központi hivatalok, ha nem hierarchikusak, függetlenül attól, „milyen szinten áll ott a dolgozók osztályharca” és vajon, hogyan létezhet egy ilyen rendszer, ha egyidejűleg a bürokrácia nem alakul ki. Következik-e mindebből, hogy az osztályharc (a gazdasági fejlődés mellett) meghatározó tényezője az abszolút monarchia keletkezésének? Nem, Sz. M. Troickij már óvatos, a népmozgalmak csak „hatottak”, de hogy hogyan és mennyire, erről jobbnak látja nem beszélni. Pedig a dolog lényege éppen ebben áll.

Hasonló példák és állítások olvashatók M. Ja. Volkov cikkében is. De ezen kívül még felsorakoztat egy sor bizonyítékot a 17–18. század ideológiai küzdelmei területéről, amelyek bizonyos mértékig újak és figyelmet érdemelnek.

M. Ja. Volkov alap gondolata ahhoz kapcsolódik, hogy a 17. század 50–60-as éveiben kialakult ideológiai krízis az egyházi körökben, a polgárság soraiban és a lakosság egyéb rétegeiben azt eredményezte, hogy egyház- és államellenes eszmék ütötték fel a fejüket, amelyek végső gondolata objektíve burzsoá jellegű reformok követelése volt, s maguk ezek az eszmék a burzsoá viszonyok, az áru- és pénzviszonyok fejlődésének voltak a termékei.

A krízis, véleménye szerint, az orosz pravoszláv egyház tekintélyének esésével kezdődött és „két ideológiai tendencia fejlődésében” jutott kifejezésre: ... a vallási közömbösség erősödésében a városokban és ... a pogány szokások újjáéledésében ugyanezekben a városokban, de különösen a falvakban”. Ezek után következett a „szabadgondolkodás”, ezen belül az ikonok tiszteletének megtagadása.¹⁵

Ez az ellenkezés nem más, mint az „országban az áru- és pénzgazdálkodás szülte új viszonyok megjelenésének tükröződése az emberek tudatában”.

Az ideológiai emancipáció terén jelentős lépést tett előre a 17. század végén az andrejevi kolostor apátja, Avraamij barát. Először is, az „embereket, úgy tekintette, mint meghatározott áru dolgok előállítóit, vagyis árutermelőknek, az ilyen dolgokat létrehozó emberek társadalmát pedig isteni eredetűnek tartotta”. „Innen ered a belső kormányzás iránti érdeklődése”. Avraamij körének programja a mindenki számára igazságos ítélezést és a becsületes és okos bírák kiválasztását követelte, származásuktól függetlenül. Ezen kívül e kör tagjai célszerűnek tartották a kormányhivatalnokok fizetésben részesítésének bevezetését, és az ügyintézésért járó sápszedés megszüntetését. Az „önkényuralkodóknak” az alattvalóktól beszedett adók és jövedelmek ésszerűbb felhasználását és a cári udvartartás költségeinek korlátozását (99.) ajánlották.” Az Avraamij által javasolt program – vonja le a következtetést M. Ja. Volkov – az első olyan dokumentum (amelyet ma a tudomány ismer), amelyben a városi polgárság közös érdekei jutnak kifejezésre, illetve amelyben a szerző az ezen érdekek kielégítéséhez szükséges reformok megvalósításának útjára is rávilágít.” „Alá kell húznunk, hogy Avraamij által oly határozottan kifejtett „minden ember számára egyenlő ítékezés és az olcsó kormányzás” – általában „polgári eszméknek” szokás nevezni. Egy egyszerű szerzetes hétköznapi erkölcsi-vallási prédikációját, amely mind a 16., mind a 17. századra jellemző, és mindazt amit Pereszvetov elmondott, Volkov szemrebbenés nélkül korai polgári reformtevékenységnek tartja. Még jó, hogy nemcsak opponenseim, hanem a természet is szereti az egyensúlyt. A túlzott optimisták ellensúlyozására megalkotta a hitetlenkedő szkeptikusokat is. Vajon a Szentiván-éji tűzgrás a városokban, de „különösen a falvakban”, annak a jele-e, hogy készek a tűzbe menni az áru- és pénzviszonyok szabad fejlődéséért? Nem hisszük! Avraamij szerzetes, mint az orosz Voltaire? Aligha!

A leegyszerűsített, következőképpen hamis felfogás magáról az osztályharcról és annak a társadalom fejlődésére gyakorolt hatása mechanizmusáról, időről-időre rossz tréfát űz hordozóival. Nagyszerű példája ennek a már idézett Mavrogyin-cikk. Első részét a szerző azzal a megszokott megállapítással fejezte be, miszerint a parasztháborúk „kisebb vagy nagyobb mértékben a kapitalista elemek elterjedéséhez és megerősödéséhez vezetnek” és hozzájárulnak a „polgári viszonyok” meggyökeresedéséhez, majd a szerző 180°-os fordulatot tesz. „Viszonylag hosszú időn át – írja – az a határozott álláspont uralkodott a szovjet történettudományban, mely szerint a parasztháborúk alapján ingatták meg a feudális rendet. Ezt a nézőpontot jogos kritika alá vette előbb előadásában, majd cikkében A. L. Sapiro.”

Valójában az 1861. évi jobbágyfelszabadítást Oroszországban az első parasztháborútól 250, az utolsótól pedig 90 év választja el. És ez alatt az idő alatt a feudalizmus végig ellenállt a parasztháborúknak, és továbbra is fennmaradt. A parasztháborúk semmiféle engedményekhez nem vezettek az uralkodóosztály vagy a kormányzat részéről.¹⁷ Ahogy a cikk második részéből kiderül, a parasztháborúk jelentősége nem abban áll, hogy elősegítették a polgári viszonyok fejlődését, hanem egészen másban. Jelentőségüket nem „közvetlen eredményekben kell látni”, írja V. V. Mavrogyin, hanem abban, hogy a parasztság osztályharca – Lenin szavai szerint – felhalmozta soraiban „a gyűlölet érzését, a haragot és a végső elszántságot”, gyökeret vert a nép emlékezetében, ezen belül a folklórban, amely a maga részéről, mobilizálta a parasztságot és hozzájárult az osztályellentétek élesedéséhez, fejlesztette az osztálytudatot és az öntudatot. Másodszor, a parasztháborúk és az osztályharc „hatalmas jelentőséggel bírt az oroszországi társadalmi-politikai gondolkodás fejlődésére” (Ragyiscsev, a dekabristák, Herzen, Csernisevszkij, a narodnyikok). Ez a végső következtetése.

Mindaz, amiről V. V. Mavrogyin cikke befejező részében ír, lényegében Sapiro azon cikkének átirata, amelyre hivatkozik. Ebben a cikkében A. L. Sapiro kísérletet tett arra, hogy reálisan értékelje a parasztság osztályharcának és elsősorban a 17–18. századi parasztháborúknak az ország történetére gyakorolt hatását. Elhatározta, hogy megvizsgálja mit foglal magában az a frázis, amelyet könyv nélkül fúj az országban minden 13 éves fiú és lány, amely szerint a parasztháborúk „alapjaiban rengették meg” a feudális rendet. Kutatásai eredménye ismeretes: folklór, Ragyiscsev, stb. ... és néha a jobbágy szolgáltatások kismértékű csökkentése. De ami a megrendítést illeti, állapítja meg A. L. Sapiro, a Razin vezette felkelés után a jobbágytörvények sorozata nem szűnt meg, a szolgáltatások mértéke pedig jelentősen megnövekedett. A Pugacsov-féle parasztháború után a jobbágy-parasztok kizsákmányolásának mértéke pedig jelentősen megnőtt.¹⁸

Ezzel kapcsolatban fel kell hívnunk az olvasó figyelmét egy körülményre. Bármennyire is felmagasztalják a parasztok, városi polgárok és a sztrelecek osztályharcát, bármennyire is eltúlozzák annak méreteit, az általam kritizált szerzők mindig mint egy és ugyanazon tényt állapítják meg, hogy minél jelentősebb volt ez a háború méreteit és szervezetségét tekintve, eredménye annál kedvezőtlenebb volt résztvevői részére. A küzdelemből győztesként az ellenük harcolók, az állam és az uralkodó osztály került ki. Minden népi mozgalom végső eredménye az abszolutizmus és a jobbágyrendszer megerősödése volt. Minél inkább „megrendítették” a fennálló társadalmi rendet, az annál inkább megerősödött. Az ilyen következte-

tés nem valami biztató a harcoló tömegek számára, a marxista elmélet szempontjából elvileg helytelen, minthogy a marxizmus, mint ismeretes, az ellenkező tételtől indul ki: vagyis minél élesebb a dolgozók osztályharca, annál gyengébbé válik a fennálló rend, annál erősebb a haladás. A marxizmus és a liberalizmus közötti elvi különbség éppen az, hogy az utóbbi azért tiltakozik a forradalmak és a forradalmi mozgalmak ellen, mert nézete szerint ezek végeredményben mindig a reakció malmára hajtják a vizet. „A forradalmak mindig feltartóztatják a fejlődést, kihívják a reakciót” – írta K. D. Kavelin.¹⁹ Ezt az eszmét Sztruve olyan lelkesen propagálta a június 3-i államcsíny idején (1907) és bizonyította mindenk előtt a Pugacsov-féle felkelés következményeire utalva.

Az elmondottak után könnyű megmagyarázni, hogy miért nem érintetem én a revolúció és evolúció problémáját a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején, mivel vontam magamra A. M. Davidovics és a Sz. A. Pokrovskij haragját. Én ahhoz a nézethez tartom magam, miszerint az orosz abszolutizmus szilárdsága, hosszúéletűsége, ázsiai kegyetlensége, a jobbágyszelleme stb. nem a városi és paraszti tömegek osztályharcának erejével, hanem éppen e harc gyengéségével, fogyatékoságával magyarázható. Ha ez az osztályharc csak ötöd olyan erős lett volna, mint amilyennek számos kutató ábrázolja, az önkényuralom sorsa, működésének ereje és időtartama egészen máshogy alakult volna. V. I. Leninnek abból az ismert téziséből indulok ki, hogy 1905-ig Oroszországban nem volt forradalmi néptömeg. Teljesen nyilvánvaló, hogy ennek a gondolatnak egyszerű ismétlésére való korlátozódás a kérdés irodalmának mai állása ismeretében megengedhetetlen. Ezért én ki is jelenttem, hogy mivel ez egy olyan bonyolult, külön téma, amely körültekintő vitát igényelne, és nem tartozik szorosan cikkünk feladatai közé, ezért ezt érinteni sem fogom. Másként szólva, fenntartottam magamnak azt a jogot, hogy az érintett kérdéssel, ha sikerül, külön is foglalkozom.

Most pedig, úgy látom, legfőbb ideje tisztázni azon kérdéseket, amelyek opponenseimben kételkedést és iróniát keltettek. Az irónia különösen Sz. A. Troickijnél túlradó, nem tudja ésszel felfogni azt a „különleges sorsot”, amelyet A. Ja. Avreh talajtalan fantáziálásával és könnyelmű spekulációival az orosz abszolutizmusnak szán. Az abszolutizmus nála, kiált fel opponensem, „a még meg sem született burzsoázia” érdekeinek első kifejezője, és isten világában nem teljesen megszokott módon jelent meg, hanem egy nem is akármilyen ugrás eredményeképpen, valamiféle felülről jött forradalom következtében” (132.). Avreh szerint, folytatja Sz. M. Troickij, az abszolút monarchia maga az előfeltétele az ország polgá-

ri fejlődésének, „bár a kapitalista viszonyokról még csak említés sem esik” (uo.). A. Ja. Avreh koncepciójának eredményeiből levonva a következtetéseket, opponensem a szarkazmus magaslatára hág. „Végül is, Oroszországban a 18. század elején, virágzó feudális talajon, „felülről végrehajtott forradalom” (értsd: a cár akaratából) eredményeként megszületik a polgárosodást megelőző kornak gyermeke – az abszolutizmus. A. Ja. Avreh szemléletes kifejezése szerint ereiben ott csörgedezik a burzsoá politika „liberalizmusa”. Születésének első napjától kezdve az „újszülött”, ha szabad így nevezni, a kapitalista társadalom Oroszországban való létrehozásával kezd el foglalkozni”. A folytatás – ugyanebben a szellemben. „Az olvasónak már csak azt kell megfejtenie, hogy ez a feudális állam, amilyen az abszolút monarchia volt, a kapitalizmus elemeinek teljes hiányában, hogyan kezd hirtelen burzsoá politikát folytatni (133.).

Ugyanezen ellenvetését fejezi ki L. V. Cserepnin is. „Koncepciójában – mondta zárszavában felszólalásomra válaszolva – sok mindent egyszerűen nem értek” (20.). Mindenekelőtt az érthetetlen számomra, hogyan lehet az orosz abszolutizmust a burzsoá monarchia prototípusának kikiáltani, hiszen ez a monarchia abban az időben jött létre, amikor a burzsoázia még nem formálódott ki. Egyszerűen képtelen vagyok megérteni, hogyan jelenhet meg a burzsoá állam egy olyan országban, ahol nincs burzsoázia, azaz nincs megfelelő alap – mondja L. V. Cserepnin”.²¹

A maga részéről M. Ja. Volkov azt szeretné tudni, hogy I. Péter alatt mi a lényege a „felülről jött reformok” kifejezésének (90.).

Opponenseim gondolatmenete érthető.

A fejlődés meghatározó tényezői, mint ismeretes, a termelőerők. Megváltozásuk az alapan történő változásokhoz vezet, az pedig meghatározza a felépítmény jellegét. És itt minden épp ellenkezőleg alakul. Akaratlanul is eszünkbe jut az állam apologétáinak az a tézise, hogy az orosz történelem teremtő szelleme az állam volt, és az a gondolat, hogy nem fogadta-e el ezt az elméletet A. Ja. Avreh is. Sz. M. Troickij aggodalma még tovább megy, ezért emlékeztetett arra, hogy már Engels az Anti-Dühringben „éles kritika alá vette az (enyémhez – A. A.) hasonló nézeteket, amelyek túlértékelik az államnak a gazdaság fejlődésében betöltött önálló szerepét.” (133.) Ugyanakkor sem őt, sem Cserepnint nem hagyja nyugodni a gondolat, hogy mindaz, amit a fentiekben a termelőerőkről, az alapról és a felépítményről elmondottak, feltehetően Avreh számára is ismert. Mit lehet ilyenkor tenni? Megpróbálom szétosztatni kételyeiket. A minket érdeklő kérdésekről Marx és Engels több megállapítást tett. Annak, hogy ezek a megállapítások a 19. század második felének Oroszországról szól-

nak, ez esetben nincs jelentősége, minthogy a megállapítások elvi jellegűek, az orosz abszolutisztikus állam és az ország gazdasági fejlődése közötti kölcsönhatások lényegét érintik, ezért teljes mértékben alkalmazhatók egy korábbi periódusra is.

Az 1894 elején írt „Előszó” „A szociális kérdésről Oroszországban c. munkához” című művében Engels, mintegy megvonva a korábban mondtak és mindenekelőtt Marxnak az oroszországi obszcina és a kapitalizmus sorsáról alkotott ítéleteinek mérlegét, így írt: „Minthogy a krími háborúban elszenvedett vereségek és I. Miklós cár öngyilkossága után a cári despotizmus változatlan formában élt tovább, – csak egy út maradt: a lehető leggyorsabban áttérni a kapitalista iparra.” A hadsereget megbénította a vasútak hiánya, következésképpen vasúttakat kellett építeni. „A vasútak azonban a kapitalista ipar létrejöttét és a primitív földművelés forradalmat jelentik.” „Nem lehet azonban létrehozni egy nagyipari ágazatot az egész rendszer meghonosítása nélkül.”²²

Megóvándó opponenseimet annak kísértésétől, hogy ezt az idézetet úgy értelmezzék, miszerint, úgymond, a megmaradó egyetlen út kialakítása a burzsoáziára várt és nem a cárizmusra, idézzünk még néhány gondolatot: „A cárizmusnak pénzre volt szüksége.” „Az orosz államnak az államkincstár érdekében gondoskodnia kellett a hazai ipar megteremtéséről.”²³

Ráadásul a cárizmus nemcsak az ipart alakította ki, hanem mesterséges úton létrehozta a burzsoáziát is. „A burzsoázia csirái – írta Engels egy másik munkájában, – már a reformok előtt is léteztek Oroszországban. De a továbbiakban ezt a burzsoáziát, különösen az ipari burzsoáziát, hatalmas állami segítségekkel, támogatásokkal, jutalmakkal és védővámokkal kezdték a szó szoros értelmében kinevelni...”²⁴

Legyen hát így és opponenseim se engedjenek az érveikből, de annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy a mesterséges kifejlesztés is csak a megelőző és az adott gazdasági fejlődés egy bizonyos kölcsönös összefüggése, kölcsönhatása esetén válhatott lehetségessé, akkor, amikor már ez a kifejlesztés megindult. De a dolog itt sem egészen így néz ki. „... A vasúthálózat létrejött a vezető kapitalista országokban – írta Marx a Danielsonhoz intézett levelében – ösztönözte, sőt, kényszerítette az államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak csak egy jelentéktelen felső rétegét foglalta magában, hogy hirtelen alakítsák ki és szélesítsék kapitalista felépítményüket olyan mértékben és méreteken, amelyek egyáltalán nem voltak arányosak a társadalmi struktúra vázával, ahol is a termelés nagyobb része a régről örökölt formák között valósult meg.”²⁵

Ugyanahhoz a Danielsonhoz 1892-ben, 13 évvel az idézett levél után

írott levelében Engels, még egyszer rámutatva, hogy „minden kétségen felül áll, hogy az oroszországi modern nagyipar napjainkban tapasztalható hirtelen növekedését mesterséges eszközök hívták életre”, és megjegyezve, hogy ugyanez volt a helyzet Colbert idejében Franciaországban, aztán Spanyolországban, Olaszországban, Németországban, a következőképpen magyarázza az ilyen jellegű politika elkerülhetetlenségét: Oroszország a 19. század végén „nem tudott mezőgazdasági országgént létezni és nem tudta így megtartani független helyzetét a Világban.”²⁶ Máskülönb India sorsára jutott volna. Engels végső következtetése így hangzik: „Minden uralom, még a legabszolutisztikusabb is, végső soron csak végrehajtója a gazdasági szükségszerűségek diktálta feladatoknak, amelyek az ország helyzetéből következnek.”²⁷ Az is csodálkozást vált ki, hogy a korai kapitalizmus hívei ezeket a szavakat annak javára írják, megfeledkezvén a kontextus vizsgálatáról és a gondolat következő részéről. Pedig nyilvánvaló, hogy Engels arra a gazdasági szükségszerűségekre gondol, melyet külső tényezők támasztanak, és amelyet az állami hatalom, sőt, a függetlenség elvesztésének fenyegető veszedelme idéz elő.

„A burzsoázia – írta Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban, azonosítva ezt a fogalmat a kapitalizmussal –, a pusztulás veszedelmével készlet minden nemzetet arra, hogy elfogadja a burzsoá termelési módot.”²⁸

A történészeknek, mesterségükből következően a tényeket kölcsönhatásukban kell látniok és értékelniök, mindig pontosan és világosan kell látniok azok helyét a jelenségek láncolatában, egyik vagy másik folyamatnak nemcsak a kezdetét, de végeredményét is figyelembevéve, s különösen vonatkozik ez azokra a történészekre, akik ma élnek, amikor tanúi lehetnek annak, hogy államok tucatjai igyekeznek egyenesen a nemzeti szervezetről belépni a modern civilizáció kapuján, miközben vagy a szocializmus, vagy a kapitalizmus felé hajlanak. Ellenetesként felhozhatják talán, hogy más időkről van szó. Igen, az időszak más, de a probléma ugyanaz. Ha élni akarsz, haladj a korrál. És Oroszországnak szerencséje, hogy ezt I. Péter megértette. Ezért teremtette meg az urali bányaiipart, a manufaktúrákat, a Szenátust, a bánya- és egyéb kollégiumokat, s többek között a későbbi burzsoáziát és a burzsoá jog csíráit is. Oponenseim szeretik a „dialektika” szót. De általában akkor használják, amikor a „végek a végekkel nem illenek össze”. Amikor igazi, nem pedig csupán a szavak dialektikájával bíró példákat hoznak fel, akkor lényegében elhatárolják magukat tőle és kijelentik, hogy én Péternek és utódainak az államát burzsoá államnak tartom, ami pedig – amint azt később látni fogjuk – nem más, mint pusztá kitalálás.

Engels jól ismert gondolata arról, hogy végeredményben a gazdaság a döntő, nézetem szerint a gazdasági és szociális fejlődés variációinak végtelen számú lehetőségét jelenti, mely fejlődés végső irányát a termelőerők fejlődése szabja meg. Hasonlóan ahhoz, ahogy az érték az ár erőtere, amelyből nem tud kiugrani, gazdasági fejlődés Marx által felállított tétele (törvénye) is tengelyvonal, amely mentén, attól különböző távolságra és más-más sebességgel keringenek a társadalmi formációk ideális modelljének különböző nemzeti és regionális módosulatai. Ellenkező esetben a történettudomány mint konkrét tudomány fölöslegessé válna.

A tárgyalt téma vizsgálatát befejezendő, még néhány szót kell szólnunk I. Péter hirhedt „felülről végrehajtott forradalmáról”, amely úgy megmosolyogtatta Sz. M. Troickijt. Péter uralkodását mind a kortársai, mind az utókor hatalmas, ugrásszerű minőségi változásnak tartotta Oroszország történetében. Ebben sem a királyok, sem a diplomaták, sem a költők, sem a gondolkodók nem kételkedtek. Mint a leghatalmasabb átalakítót, aki lerombolta a régi Oroszországot és megteremtette az újat, így értékelte őt nem csupán Puskin, de Herzen is. „Cárok örököse, egész Oroszország, Fehér- és Fekete-, Nagy- és Kis-Oroszország dinasztikus uralkodója – írta Herzen – I. Péter a mai napig is ható jakobinus és forradalmár-terrorista volt.”²⁹ Ebben a csodálatos megjegyzésben meglepő az a mély historizmus, amely mindig jellemző volt Herzenre.

Van azonban ennél meggyőzőbb bizonyíték is; Oroszország egész további története. Az a híres „ablak Európára”, amelyet Péter vágott, nem egyszerűen szép forma, vonzó külsőség, hanem Péter uralkodásának a lényege. Pontosan ettől az időtől kezdve válik Oroszország igazán nagy és igazán európai hatalommá, annak minden következményével nem csak Oroszországra, de Európára nézve is. Opponenseim arra kényszerítenek, hogy nyilvánvaló dolgot bizonyítsanak.

Ez a méltatlankodás a jobbagység és a fejlődés összegegyeztetetőségéről szóló tétel kidolgozására sarkallja őket. Különösen M. Ja. Volkov száll hadba ezzel. „A 40-es években – írja Volkov – egyenesen a jobbagység rendszerének a saját korára gyakorolt progresszív hatásáról írtak. Most lényegében ugyanazt a nézőpontot, de lepezett formában képviselik azok a történészek, akik azt bizonygatják, hogy a 18. század második felében Oroszországban a feudalizmus felszálló ágban fejlődött. Ezen koncepció hívének tartja magát Avreh is.” (91.)

Ezt a koncepciót megcáfolandó, Volkov még külön elméletet is kialakított, amelyet bűn volna figyelmen kívül hagyni. „A jobbagyrendszert értékelve – mutat rá Volkov – először is, nem kell összekeverni az általa-

nos törvényszerűségeket a különlegessekkel. Az előbbieket a termelőerők fejlődésének kifejeződései (a társadalmi munkamegosztás elmélyülése, a földművelés és az ipar fokozatos fejlődése stb.) és a társadalmi fejlődés minden fokozatára jellemzőek. Az utóbbiak, azaz a különleges törvényszerűségek az adott típusú termelési viszonyok evolúciójának kifejeződései (tulajdonformák, a társadalom szociális szerkezete stb.) és csak az adott formációra és annak fejlődési stádiumaira jellemzőek. És másodsorban, nem kell ezért (?) a termelőerők fokozatos fejlődésének gyümölcseit, vagyis a társadalmi munkamegosztás elmélyítése, a mezőgazdaság, ipar stb. fejlődése terén elért sikereket úgy kezelni, mint adott esetben a feudális tulajdon azon formája megerősödésének következményét, amelyet a földesurak földhöz való jogának megerősödése mellett a termelő munkához való magántulajdon-jog fejlődése és a gazdaságon kívüli kényszer erősödése is jellemez. Feltétlenül be kell még bizonyítanunk, hogy ez a feudális tulajdonforma és az annak alapján nyugvó rendi struktúra a 17–18. századi orosz társadalomban hozzájárult, vagy legalább is nem akadályozta az általános törvényszerűségek működését” (91.).

Ilyen tehát ez az elmélet. Az első, ami szembeötlik benne, az a szerző azon igyekezete, hogy egy egyszerű gondolatot a lehető legbonyolultabban fejtsen ki. Másodsorban: ilyen leegyszerűsített beállításban ez az önmagában véve helyes gondolat helytelen következtetésekre vezet. Mindössze a következőket mondja ki: a termelőerők azzal a sajátossággal bírnak, hogy mindig és mindenhol, bármilyen társadalomban, akármilyen termelési viszonyok között, bármilyen formákban, előre haladnak. Ez a jobbágyrendszer időszakára is áll. A termelőerők, valóban, ebben az időben is fejlődnek, de a jobbágyrendszernek ehhez itt semmi köze: a termelőerők saját természetüknél fogva nem tudnak nem fejlődni.

Ha M. Ja. Volkovnak igaza van, akkor hogyan értékeljük a marxizmus azon alaptételét, mely szerint a termelési viszonyokat, mihelyt azok idejét múltakká és a termelőerők fejlődésének fékezőivé válnak, szükségszerűen új termelési viszonyok váltják fel? Akkor a teoretikusok el kell hogy vessék a termelési viszonyok kutatásának szükségességét, a gyakorlati forradalmároknak pedig meg kell változtatniuk a termelési viszonyokat.

M. Ja. Volkov azonban, természetesen, nem akart ilyen messzire menni. Éppen ellenkezőleg, nagyon sajnálja, hogy a „nem a jobbágyrendszer útján történő fejlődés” lehetősége, amely az ő véleménye szerint kétértelműen létezett, „Oroszországban nem vált valósággá” (91.). Logikai bukfenccé Volkov teljes mértékben ellensúlyozza jó szándékkal. Volkov azon törekvésében, mely arra irányul, hogy bebizonyítsa: a jobbágyrendszer elő-

segítette, vagy a legrosszabb esetben is; nem gátolta a termelőerők fejlődését, érződik valamiféle leplezett diadal: hadd jöjjenek zavarba a vele vitázók, akiket a kérdés ilyen formában való feltevése vagy meggyőződéssel vallott álláspontjuk feladására, vagy pedig arra kényszerít, hogy nyíltan keljenek a jobbágyrendszer védelmére. Hát igen, más kiút nincs, a hóhér bárdja alá kell raknunk a fejünket. Ám ha még él az a régi, a jobbágyrendszer kialakulása előtti időkből származó szokás, hogy teljesítik a halálraítélt utolsó kívánságát, nos, ez esetben szeretnék feltenni M. Ja. Volkovnak néhány kérdést. Vajon nem a jobbágyrendszer idején jött-e létre a hatalmas kohászati ipar, a maga korában modern flotta, Szent-Pétervár stb.? Vajon nem Erzsébet, II. Katalin és utódaik idején nyíltak az egyetemeink, alkotott Lomonoszov és Euler, harcolt Szuvorov és Kutuzov serege és ugyancsak nem ezekben az időkben hozott-e létre műalkotásokat Puskin, Gogol, Herzen és Belinszkij? Mikor kezdtek el Oroszországban vasútakat építeni, bankokat alapítani és világkereskedelmet folytatni? És végül: vajon nem a jobbágyrendszer idején szüntették-e meg magát a jobbágyságot?

Azt mondani itt, hogy: „ennek ellenére” – most nem volna helyén való, nem fog segíteni. Ezeket a kérdéseket pedig szeretném lezárni azzal, hogy egy komoly kérést intézek Volkovhoz; ne nyilvánítson engem ezek után a jobbágyrendszer védelmezőjének és ne is hirdesse ezt. Nem a magam, hanem az ő saját érdekében kérem.

Ha M. Ja. Volkov legalább egy csekély figyelemre méltatta volna azt a gondolatomat, hogy egyik vagy másik rendszer reakcióssága nem abban áll, hogy az a rendszer általánosságban nem a haladást szolgálja, hanem abban, hogy a legrosszabb módon szolgálja a haladást, akkor Volkovnak most nem kellene feleslegesen bizonygatnia azt, hogy nincs szüksége bizonyítékokra. A jobbágyrendszer valóban sokba került az országnak, a haladás is más lett volna stb. Ez azonban még nem a történész világa. A történész nem tesz fel ilyen kérdést: mi lett volna, ha másképpen lett volna, és nem is keres rá választ. Máshogy teszi fel a kérdést, még pedig így: miért így volt és nem másként, és lehetőségeihez mérten igyekszik is rá feleletet adni.

Váratlanul nagy helyet kapott a vitában a keleti despotizmus kérdése. Én ez ügyben jó szerivel csak egy félmondatot mondtam, melynek a lényege az, hogy Plehanovnak, nézetem szerint nem volt igaza, amikor egyenlőségjelet tett a cárizmus és a keleti despotizmus közé.³⁰ Én egyáltalán nem akartam érinteni ezt a különleges és nagyon bonyolult témát, éppen azért, mert erre nem is volt szükség, minthogy a cikkben felvetett kérdésekhez nincs szoros köze. Plehanovról csak futólag tettem említést, és, amint arról az olvasó is könnyen meggyőződhet, egészen más kontextus-

ban. Úgy látszik, ezt nem kellett volna tennem: a gyakorlat azt mutatja, hogy ha az ember fontos problémákról csak érintőlegesen beszél, akkor ez gyakran félreértésekre adhat okot.

Ebben az esetben is így történt. Leszámítva a teljesen határozottan kimondott véleményemet, mely szerint nem tartom keleti despotizmusnak a cárizmust, A. N. Szaharov, M. P. Pavlov-Szilvanszkij és A. L. Sapiro mellett, akik valóban osztják Plehanov nézetét, engem is ez utóbbiaknak a hívei közé sorol. Igaz ugyan, hogy Szaharov ennek során két hibát ejtett. Az elsőt szóban: „... ha jól értjük A. Ja. Avrehet”. A másiknak a lényege abban áll, hogy az ő, azaz A. N. Szaharov értelmezésének megfelelően A. Ja. Avreh az abszolutizmus első jeleit csak I. Péternél véli felfedezni, ami pedig a 17. századot illeti, nos, ez „tipikus keleti despotizmus, amely valamikor a centralizált orosz állam létrejöttékor alakult ki és amelynek az útja IV. Iván zsarnokságán keresztül vezetett Alekszej Mihajlovcis gonosz, fényűző, ázsiai jellegű despotikus uralmaig”.³¹ Bizonyítékul cikkem 85. oldalára történik utalás.

Sietek biztosítani A. N. Szaharovot, hogy félreértett engem, ez az utalás nem szolgálhat bizonyítékul. Az „Ocserki isztorii SzSzsZR” (17. sz.) megfelelő részét kritizálva egyébként én megjegyzem, hogy Alekszej Mihajlovcis életmódját, egyebek közt „különleges fényűző”, „csak különböző ünnepélyes alkalmakkor” „hatalmas pompával” való megjelenését a nép előtt, még nem lehet az abszolutizmus kialakulásának egyik bizonyítékként kezelni. „Nézetünk szerint az ehhez hasonló jelek... nem annyira az abszolút monarchiára, mint inkább valamely keleti despotára jellemzőek.” Úgy látszik, ezek az utolsó szavak is hozzájárultak ahhoz, hogy Szaharov a fentebb ismertetett következtetésre jusson. De vajon a keleti despota életmódjához való hasonlóságra tett utalás azonos-e azzal az állítással, hogy Alekszej Mihajlovcis is keleti despota volt? Ez azért túlságosan önkényes értelmezés. Ugyanazon az oldalon IV. Ivánról írok, mindössze egy dolgot bizonygatva – azt, hogy ő önkényuralkodó volt, nem pedig alkotmányos monarcha. Ebből azonban megint csak nem következik, hogy én IV. Ivánt a keleti típusú uralkodókhoz sorolom.

Ilyen megközelítésben Szaharovnak még több alapja volt arra a kijelentésemre hivatkozni, hogy a leglényegesebb különbség az orosz abszolutista állam és a moszkvai cárok uralmának állama között az, hogy az előbbi „megszűnik despotizmus lenni, helyesebben: csak mint despotizmus szűnik meg létezni”. Opponensem logikája szerint ez nyilvánvaló bizonyíték annak, hogy én a moszkvai cárokat keleti despotáknak tartom. De a despotizmus egy külön dolog, a keleti despotizmus pedig megint más. Sza-

harov cikkének további szövegéből érthetővé válik, miért is tulajdonította ő nekem azt, amiben én teljesen ártatlan vagyok.

Úgy tűnik, a dolog nyitja abban a tartalomban rejlik, amellyel Szaharov a keleti despotizmus fogalmát megtölti. Az ő elképzelése szerint ez egyszerűen egy erős, kegyetlen, tirannikus hatalom. És éppen erre az álláspontra helyezkedve veti el azt, hogy Rettegett Ivánt és utódait „keleti despotizmussal” vádoljuk. „A keleti despotizmushoz sorolják – írja Szaharov – IV. Iván uralkodását, valamint Fjodor Ivanovics és Borisz Godunov nyilvánvalóan bizonytalan uralmát is.” „Megkülönböztetett figyelmet fordítanak az opricsnyina időszakára, és elhanyagolják Rettegett Iván hosszú uralkodásának egyéb szakaszait. Mindamellett, nézetünk szerint az ő egész kormányzása nem keleti despotizmus, hanem egy elszánt, változó sikerekkel folyó harc az állami hatalom végleges központosításáért” (133.).

A továbbiakban rámutat a cikk arra, hogy IV. Iván segítségért fordult a Kiválasztottak Tanácsához és Erzsébet királynőtől levélben politikai menedékjogot kért. Ami az opricsnyinát illeti, bár különösen kegyetlen volt „a központi hatalomnak nem annyira az erejéről, hanem inkább a gyengeségéről árukkodott.” És így tovább. Tehát az első tézis azt mondja ki, hogy IV. Iván nem lehetett keleti despota, azon egyszerű oknál fogva, hogy a hatalma sok éven keresztül meglehetősen gyenge volt.

A második tézis a kegyetlenségnek szenteltetett. IV. Iván keleti despotizmusa és angliai Erzsébet ugyancsak keleti despotizmusa között a különbség nem is olyan nagy (114.). A Stuartok ugyanolyan kegyetlenül fojtották el a főnemesség lázadását, mint az opricsnyikok. Franciaországban az állam központosítását „szintén a keleti despotizmus valamennyi vonása jellemzi (115.). A továbbiakban a cikk megnevezi XI. Lajost, VIII. Károlyt, XII. Lajost és I. Ferencet, akik kegyetlenségben egyáltalán nem maradtak el ugyanattól a IV. Ivántól. Ebből önként adódik a következtetés. Minthogy az említett királyokat soha senki nem sorolta a keleti despotákhoz (ami teljesen jogos és helyes), de a kormányzási módszereik elvileg semmiben sem különböztek Rettegett Iván kormányzási módszereitől, ezért következésképpen ez utóbbi sem volt és nem is lehetett keleti despota.

A keleti despotizmusról alkotott ilyen elképzelés némileg leegyszerűsítettnek tűnik. Ha az egész dolog mindössze arra korlátozódna, amire A. N. Szaharov rámutat, a Kelet-Nyugat problémája egyáltalán nem létezne. A dolog lényege nem a kegyetlenségben és a gyengeségben rejlik. Egyébként, Keleten rengeteg gyenge uralkodót ismerünk, akiknek uralmát egymás után döntötték meg, másrészt pedig humánus uralkodókról is tudunk. De ettől még a keleti despotizmus despotizmus maradt.

A keleti és az európai despotizmus közötti fő különbség abban áll, hogy a keleti despotizmus a keleti társadalom pangásának oka és kifejeződése volt. India, Kína stb. társadalmi és mindenekelőtt állami berendezkedése, annak alapvonásai, melyekről itt most nem fogunk beszélni, mert egy másik vita tárgyát képezhetné, olyanok voltak, hogy lehetetlenné tették ezeknek az országoknak az európai mintára való fejlődését. Hogy leegyszerűsítve fejezzük ki magunkat, ezekben az országokban nem alakulhatott ki európai típusú kapitalizmus, a megelőző fejlődés szerves következményeként. Az egyetlen, bár igaz, nagyon nagy kivétel Japán, ez azonban mégsem kérdőjelezi meg az említett törvényszerűséget. A keleti abszolutizmus nem tudott átfejlődni burzsoá monarchiába, az európai pedig, az oroszal együtt, tudott. Nézetem szerint tehát ebben rejlik az I. Péter abszolutizmusa, és mondjuk, a 18. századi kínai monarchia közötti elvi különbség. Péter európaivá változtatta az országát, mert – eltekintve az ázsiai és az orosz despotizmus közötti egész sor rokon vonástól – más volt az alaptartalom, ami Európává, nem pedig Ázsiává tette Oroszországot. Éppen azt az eszmét fejtettem ki a tézisemben, hogy az orosz abszolút monarchia olyan feudális monarchia, amely belső természeténél fogva rendelkezik a képességgel, hogy polgári irányban fejlődjék tovább. Megragadom az alkalmat és szeretném tisztázni, hogy a „belső természet” kifejezésben nincsen semmi misztikus: ez alatt a hazai történelem nemzeti, külpolitikai, földrajzi, kulturális és egyéb tényezőinek összességét értem, amelyek megalapozták történelmük Nyugat-Európáéhoz hasonló és attól eltérő vonásait.

„Nem könnyű észrevenni – írja ennek okán A. L. Sapiro –, hogy az abszolút monarchia belső természete, amely képessé teszi az abszolút monarchiát arra, hogy polgári monarchiává változzon, A. Ja. Avreh meghatározásában éppen hogy nincs meghatározva” (76.). Más szavakkal: A. Ja. Avreh nem mutatja be konkrétan, miben is áll ez a „belső természet”. Ez a szemrehányás önmagában véve teljesen jogos. A helyzet azonban az, hogy erre a kérdésre nem hogy egy, de még tíz történész sem volna képes válaszolni. Ez az egész történettudományhoz intézett kérdés, amelyet a szovjet történészek is egyesült erővel igyekeznek megválaszolni, és ez a vita is egy lépést jelent a feladat megoldása felé.

Örömmel olvastam, hogy A. N. Szaharov számára „érdekes, de vitatható volt a parasztságról mint az oroszországi abszolút monarchia támaszáról alkotott gondolat, amelyet Avreh kifejtett és amelyet A. L. Sapiro és M. P. Pavlov-Szilvanszkij is alátámaszt (117.). De Szaharov itt mindjárt hibát is ejt, mikor kijelenti, hogy a „támasz” szót itt idézőjelbe teszi, ugyanis

„némiképp más értelmet” tulajdonít neki, mint a felsorolt szerzők. Abban egyetértve, hogy az önkényuralom valóban a parasztokra támaszkodott, Szaharov, felhasználva az önkényuralom homályosságát és a cári illúziókat, a továbbiakban a következőképpen magyarázza, miben tér el A. Ja. Avrehtől.

„A történelmi paradoxon éppen abban van, hogy az orosz parasztság, amely az ismert mértékben ideológiailag és pszichológiailag támogatta a centralizált, később pedig az abszolút monarchiát (pont ebben az értelemben hajlamosak vagyunk ennek a támogatásnak az önkéntes jellegét látni, határozottan szembefordulva Avrehhel az orosz parasztságnak, mint az abszolutizmus társadalmi tömegbázisának jellemzését illetően), s amely kénytelen-kelletlen anyagilag is támogatta az önkényuralmat (adók, szolgáltatások, újoncozások, a jobbágy munkán alapuló ipar működtetése), ezzel együtt minden egyes társadalmi jobbágyrendszer-ellenes megmozdulásával az abszolutizmus ellen lépett fel” (117.).

Lám, a jó pap holtig tanul. De hogy nem jutott nekem eszembe, hogy azt, amit arról mondtam, hogy a parasztság tömeges társadalmi támaszt nyújtott az önkényuralomnak, így is lehet értelmezni? Ez egy ropant különös eset. Az én szavaim értelme nagyon egyszerű. Egy létező hatalom a legkülönfélébb támaszokkal rendelkezik: hadsereg, rendőrség, egyház, egyik vagy másik osztály és végül: a nép. Az osztály, a réteg, a nép – mind a társadalomra vonatkozó fogalmak. Ezért mindenféle utalás a lakosság egyik vagy másik csoportjától származó támogatásra azt jelenti, hogy a fennálló rendszer egyik vagy másik társadalmi csoportra, egyik vagy másik társadalmi rétegre támaszkodik. Ennek az utalásnak más jelentése nem lehet. Őszintén szólva, nem értem Szaharovnak a társadalmi támogatásról mintegy valamiféle társadalmi cselekvésről szóló fejtegetését, képtelen vagyok elképzelni, mit is jelenthet ez. Ezért, amikor mi azt mondjuk, hogy az önkényuralom a vidéki birtokos nemességre támaszkodott, ezzel egyúttal azt is mondjuk, hogy a nemesség a cárizmus társadalmi támasza volt, hiszen a nemesség – osztály. Ez a társadalmi támasz azonban nem volt tömeges, mert, amint tudjuk, a földbirtokosok meglehetősen csekély létszámú osztályt képeztek. Amikor azt írtam, hogy „egyetlenegy állam sem létezhet tömeges társadalmi bázis nélkül” (90.), a súlypontot a „tömeges” szóra helyeztem, nem pedig arra, hogy „társadalmi”, amit azzal is kiemeltem, hogy ritkítva szedtem a szót. A. N. Szaharov ezt az egyszerű dolgot valamilyen oknál fogva a legbonyolultabb módon értelmezte.

Egyébként, ha elhisszük neki, hogy a parasztság csak „ideológiailag és pszichológiailag támogatta a cárizmust” (a társadalmi támogatás ellen-

súlyozására?), akkor ez éppen az aktív, önkéntes, nem pedig a passzív támogatást mutatja. Valójában a parasztság éppen hogy passzívan támogatta az önkényuralmat, az „isten magasán, a cár messze van” elv alapján. A cár hatalma istentől való, következésképpen örök. A cárt azért kell támogatni, gondolta a reálsan vélekedő paraszt, mert itt úgy se lehet mást tenni, ez egy örök intézmény. Más szavakkal: a paraszt egy ideig nem is tudta elképzelni, hogy az országban más kormányzati rendszer is lehetséges volna. Ily módon, az orosz parasztok védelmére kelvén, A. N. Szaharov a cár meggyőződésesebb híveivé tette őket, mint amilyenek valójában voltak.

Mindenféle tudományos vita bizonyos feltételek betartását követeli meg. Ennek a vitának az egyik hiányosságára már fentebb rámutattam. Ez annak az eredménye, hogy egyes történészek igyekeznek minél kevésbé határozottan és precízen kialakítani álláspontjukat. A kifejtett tételt rögtön meggyengíti egy vagy több hiba. A tudomány ettől nyilvánvalóan csak vesztessé válik. Önök szerint tulajdonképpen mit kellene tenni, amikor az opponens egyidejűleg a következőket jelenti ki: „Én az egyensúly mellett vagyok” és „Én az egyensúly ellen vagyok”? A vita így zátonyra fut és érdembeli folytatása lehetetlenné válik.

A másik hiányosság ugyanilyen jellegű. Egyik vagy másik szerző, akinek az állításait cáfolták, teljesen figyelmen kívül hagyja ezeket a megjegyzéseket és tovább ismételteti a saját érveit a korábbi diadalittas hangnemben. Ennek tipikus példáiul szolgálhatnak azok az esetek, amikor M. Ja. Volkov elsiklik egy-egy kérdés, cáfolat fölött.

A cikkemben leírtam azt a gondolatot, hogy az a tézis, mely szerint a 17. században egyidejűleg, párhuzamosan folyt a kapitalista rendszer érlelődésének progresszív folyamata és a feudális jobbjágyrendszer megerősödése és fejlődése, módszerintalig tarthatatlan. Hogy az állítás helyese, avagy helytelen, az más kérdés. De a korai kapitalizmus híveinek egyik alaptétele ellen irányul, s így nem hagyható válasz nélkül. Volkov azonban e kérdésben más véleményen van. „A feudális gazdaság, a jobbjágyrendszer elterjedésével és megerősödésével, valamint a feudális osztály – a nemesesség – kialakulásával párhuzamosan – írja ő – egy másféle folyamat is zajlott” (92.). A továbbiakban ennek a „másféle folyamatnak” a leírása következik, amely, nem nehéz rájönni, M. Ja. Volkov ábrázolásában a kapitalizmus csíráit jelenti. No és Avreh észrevétele? Szóra sem érdemes, M. Ja. Volkov számára ilyen nem létezik.

M. Ja. Volkovnak a kapitalizmus csíráira vonatkozó fő érvei a kereskedelem fejlődésére, a bőr- és a sólepárló ipar jellegére stb. való hivatkozá-

sok. Ezeket a bizonyítékait Volkov cikkről cikkre ismételteti. De még kb. négy évvel ezelőtt N. I. Pavlenko alapos kritikai vizsgálatnak vetette alá ezeket az érveket és bebizonyította tarthatatlanságukat.^{31a} Úgy tűnhetett volna fel, hogy Volkovnak egyedül presztízs-okokból kellett volna választ adnia opponensének. Ő azonban semmi ilyet nem tett és a tárgyalt cikkben úgy ír a közlekedésről és egyebekről, mintha N. I. Pavlenko a világon sem lenne.

A tudományos vitáknak monológ-sorozatokká való változtatása a vita teljes megbénulásával fenyeget.

Különleges és ebben a vitában a polemizálás módszereit tekintve gyászos helyet foglal el A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij cikke. Itt a vitapartner nézeteinek teljesen tudatos és szándékos kiforgatásával állunk szemben, amennyiben a cikk olyasmit ír a másik fél számlájára, amit ő sosem állított és nem is állíthatott.

A legjelentősebb manipuláció, amit Davidovics és Pokrovskij a cikkemmel művelt, az az, hogy alaptétel gyanánt azt a gondolatot tulajdonítja nekem, amely szerint az orosz abszolutizmus nem feudális, hanem polgári állam volt. Mindenki, aki akár futólag is megismerkedett cikkemmel, könnyen meggyőződhetett arról, hogy Davidovics és Pokrovskij állításának semmi köze a valósághoz. Én elejétől végigvezetem a gondolatot, melynek értelmében a cárizmus, az abszolutizmus – feudális állam, amely még végnapjaiban sem vált polgárivá. Ám számos oknál fogva ez az állam, bár feudális volt, de polgári jellegű politikát is folytatott, lépéseket tett a burzsoá monarchia irányában. A cikk központi gondolatát a következőképpen fejezem ki: „az abszolutizmus olyan feudális monarchia, amelyre belső természete révén jellemző a fejlődésre és a burzsoá (polgári) monarchiává alakulásra való képesség” (89.).

Vajon hogyan fogják az opponenseim bebizonyítani ennek az ellenkezőjét? Nagyon egyszerűen, néhány dolog elferdítésével. A fő helyen a következő áll: „Az abszolutizmus természete és lényege Avreh szerint polgári, az abszolutizmus a polgári típusú államok közé tartozik. A polgári politika ezért vált az abszolutizmus részévé. Ha az abszolutizmus egy prototípus, vagyis egy eredeti, elsődleges forma, a burzsoá állam előképe, akkor, természetesen, ugyanolyan jellegű (természetű), mint a burzsoá állam. Ha az abszolutizmushoz szervesen hozzátartozik („magában foglalja”) a burzsoá állam valamennyi eleme s úgyszintén annak összetevői és funkciói is, akkor más véleménynek nem is adhatunk hitelt, csak annak, hogy ezek – ó, mily egységesen – azonos osztálytermészetűek; ezek tehát azonos típusú államok. Avreh felsorolt állításaiból – ezek pedig kiindulási pontok a

cikkében és koncepciójának lényegét fejezik ki – más következtetésre jutni nem lehet” (60.).

Akinek kedve támad még egyszer átnézni azokat a helyeket a cikkben, ahonnan Davidovics és Pokrovszkij egyes szavakat és mondatrészleteket emelt ki, könnyen megbizonyosodhat afelől, hogy az említett helyeken egészen másról esik szó.

Leninnek az orosz történelem új szakaszáról írott tételét interpretálva szeretném kifejteni azon nézetemet, mely szerint az orosz abszolutizmus kialakulásának egyik előfeltétele a nemzeti–polgári viszonyok kialakulása volt és hogy az „abszolutista állam keletkezése nem más, mint a nemzeti egység, a nemzeti, azaz polgári viszonyok létrejöttének politikai kifejeződése. Ez azonban azt jelenti, hogy nem csupán a polgári viszonyok, de maga az abszolút monarchia is előfeltétele és második kiindulási pontja az ország polgári fejlődésének.

Ebből a szempontból az abszolút monarchia nem más, mint a burzsoá állam prototípusa” (92.). Ezzel a következtetéssel lehet egyetérteni és lehet más álláspontra helyezkedni, de úgy félremagyarázni, ahogyan azt Davidovics és Pokrovszkij teszi, az alapvető jóindulat megőrzése mellett egyszerűen képtelenség. A polgári állam összetevőivel és funkcióival, amelyekkel az abszolutizmus rendelkezik, még egyszerűbb a helyzet. Az én véleményem az volt, hogy a polgári állam olyan elemei, mint a törvényesség, a hatalmak megosztása, a bürokrácia stb. már megjelenése előtt, az abszolutizmusban kialakulnak, először csak csíra-, majd viszonylag fejlett formában. Davidovics és Pokrovszkij azzal hártja el ezt a tételt, hogy hitelt érdemlően rámutat: II. Katalin, a hatalmak megosztását hirdelve, valójában saját abszolutisztikus hatalmának mind jobb megerősítését tűzte maga elé célul, mintha lehetne találni legalább egy olyan szovjet történészt, aki úgy tartja, hogy az orosz önkényuralkodók valamelyike is saját hatalmának önkéntes korlátozására gondolt volna. Hasonló jellegű szemrehányást tett nekem A. L. Sapiro is, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy az olyan kifejezéseket, mint a „törvényesség elve”, nem szabad egy lapon említeni olyan nevekkel, mint: I. Pál, Arakcsejev vagy I. Miklós (76.).

Számomra hiábavaló és értelmetlen dolognak tűnik, hogy egymást alapigazságokra emlékeztessük. Azt, hogy az orosz abszolutizmus egész történelme során a törvénytelenység és az erőszak megtestesítője volt, minden iskolás gyermek tudja. Itt azonban másról van szó. II. Miklós a „Véres” jelzőt kapta. De, kérdés hogy kinek az uralkodása alatt volt nagyobb a „törvényesség” – az ő vagy II. Katalin, I. Miklós vagy I. Péter idején? A marxista történész szemszögéből nézve a kapitalizmus egy olyan rend-

szer, amelyet a szocialista rendszer vált fel. Az azonban kétségtelen, hogy itt ugyanaz a marxista történész mindig kijelenti, hogy a feudalizmushoz képest a kapitalizmus egy hatalmas lépés előre. Sajnos, most nekem is egy ilyen alapigazságot kellett felhoznom, bár az is igaz, hogyén ebben nem vagyok bűnös.

Hogy Davidovics és Pokrovszkij szándékosan elferdítette az én abszolutizmus-értelmezésemet, az abból látszik, hogy kénytelenek voltak felhozni példaként néhány kijelentésemet, amelyekből vitathatatlanul következik, hogy az abszolutizmus: feudális, nemesi állam, – nehéz helyzetükből a következő mondatokkal szabadítják ki magukat: „Ilyen módon tehát a téma alapkérdését, azaz az orosz abszolutizmus osztálylényegét illetően A. Ja. Avreh két, egymással ellentétes és egymást kizáró véleményt képvisel” (61.).

Nézetem szerint ilyen kritikát szül a dilettantizmus. N. I. Pavlenko már bemutatta, mit érnek tudományos szempontból Davidovics és Pokrovszkij fejtegetései a rendek felbomlásáról.³² Ezt illusztrálandó, álljon itt még egy példa, amelyet hozzám közelálló területről vettem.

„A legnagyobb ilyen jellegű engedmény, amit a monopolista burzsozia önkényuralma tett – írja A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij – az új, nagyon fontos kormányzerveknek, a négy Hadiipari Bizottságnak a létrehozása volt 1915 augusztusában” (77.). Az alatt, hogy „ilyen jellegű”, állammonopolista intézmények létrehozását és fejlesztését értik, a cárizmus irányító szerepével. Az, aki ismeri a témát, könnyen megérti, hogyan és honnan jutottak ilyen következtetésre. Konkrét ismereteik hiányát a szerzők – úgy tűnhet föl – különösen logikus fejtegetésekkel pótolták: a Hadiipari Bizottságok tagjai között „voltak és aktívan ténykedtek pénz- és iparmágnások: Putyilov, Gucskov, Visnyegradszkij, Utyin és mások (77.), valamint a Duma olyan jelentős képviselői is, mint: Mijukov, Singarjov, Sulgin – az Államtanácsnak az ipari, kereskedelmi stb. szférából választott tagjai – tesszük hozzá mi. Minden módfellett komoly, a Hadiipari Bizottságok ülésein a legfontosabb kérdéseket vitatták meg stb.

Mindazonáltal, eltekintve az ilyen logika nehézségétől, valójában minden pontosan ellenkező módon történt. A kadétok és a haladók, akik a legteljesebben fejezték ki az orosz burzsoázia érdekeit és követeléseit, rendkívül elégedetlenek voltak a Hadiipari Bizottságok létrehozásával. Teljesen helyesen úgy ítélték meg őket, mint a cárizmus manőverét, amelynek az volt a célja, hogy a Dumának és a burzsoáziának a hadigazdálkodás irányításába való beavatkozását gyakorlatilag a nullára csökkentse. A Hadiipari Bizottságok ötlete M. V. Rodzjankótól származik. Egyik jelentése al-

kalmával vetette fel személyesen a cárnak az elképzelését és a cár, aki a Dumával kapcsolatban a határozott konfrontáció álláspontjára helyezkedett, nemcsak hogy nem vetette el, hanem nagyon gyorsan elindította az ügyet. A helyzet az, hogy Rodzjanko, aki jobboldali, zemsztvói oktobrista volt, azért vezette elő az ötletét, hogy megelőzze a kadétokat és a haladókat, akik a Hadiipari Bizottságok helyett speciális közellátási minisztérium alapítását követelték, a szövetségesek példájára hivatkozva. Egy ilyen követelés ellentmond Davidovics és Pokrovszkij logikájának: hogy tud egy ilyen szokványos minisztérium, melyet még egy cári miniszter irányít teljes egyetértésben a cári hivatalnokokkal, jobban imponálni a burzsoáziának, mint azok az intézmények, amelyekben megtalálhatók a burzsoázia legjelesebb képviselői. De azért ez a követelés nagyszerűen összevág a tényekkel.

Az, hogy ebben az esetben A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij magáért a kritikáért kritizál csupán, dokumentumokkal bizonyítható.

Mikor annak idején Davidovics Pokrovszkijnek azon hirhedt tételét kritizálta, amely később a következő ismert formában nyert megfogalmazást: „nem lehetett nem számításba venni” és „nem tudtam nem figyelembe venni”, Davidovics egy másik magyarázatot állított szembe vele. „Péter és utódai – tette fel a kérdést – hogyan, miért segítették elő a burzsoázia születését?” Azért, mert – ahogyan azt Sz. A. Pokrovszkij gondolja – I. Péter a burzsoázia eszköze volt, az abszolutizmus lényegében egy kétosztályos állam volt? Nem, ezt Davidovics határozottan cáfolja.

„A nemesi uralkodó osztály létérdekei ... azt követelték az önkényuralomtól, hogy gyakoroljon jótékony hatást az iparra és a kereskedelemre. Enélkül nem lehetett volna kitörni az elmaradottság keretei közül...” És tovább: „A háború hatalmas anyagi áldozatokat követelt, de ezeket máshogyan nem lehetett volna biztosítani, csak a hazai ipar és kereskedelem ösztönzésével.

Az állam érdekeiben ... rejlik annak a magyarázata, hogy a 18. századi önkényuralom aktívan elősegítette a burzsoázia születését, de korántsem úgy, hogy természete szerint „kétosztályos” lett volna és nem is úgy, hogy kénytelen lett volna lavírozni.”³³

Úgy látszik, egyik fő kritikusom, ahogy azt a társa is tanúsítja, már jóval előttem elkövette azt a bűnt, amellyel engem oly hevesen megvádolt. De hát ez már nem is érdekes. Az adott esetben lényegesen nagyobb jelentőséggel bír az, amit Davidovics bizonygat. Ő pedig ugyanazt állítja, amit én is megerősítek a cikkemben: az abszolutizmus egyáltalán nem volt kénytelen „számítgatni”, „lavírozni” stb.; saját maga, önként, a saját érdekében támogatta a kereskedelmet és az ipart.

Vajon Davidovics Pokrovszkijjal közösen írott cikkében miért nem nyilvánította nemtetszését az irányomban, amiért én olyan gondolatokat írok le és jelentetek meg, a nevem alatt, amelyeket ő, Davidovics, már egy negyed századdal korábban megfogalmazott, de minden további nélkül felcserélte az „aktívan közreműködött” kifejezést a „nem tudott nem kalkulálni, számíthatni” elvével? Azért, mert ha ő megerősítette volna az álláspontját, kénytelen lett volna a dolgok logikája szerint cikkemnek ha nem is valamennyi, de legalábbis számos megállapításával azonosulni. Akkor azonban, először is, nem lehetett volna ratifikálva Pokrovszkijjal kötött szerződése a véleménykülönbségek, ellentmondások leküzdésére, másodsorban pedig – és ez a lényeg – nem sikeredett volna ilyen megsemmisítő kritikája Avreh cikkével.

Az ilyen jellegű kritikákkal való harcnak, nézetem szerint csak egy eszköze van: a közvélemény. Olyan morális légkört kell létrehozunk, amely lehetetlenné tenné a történeti és egyéb folyóiratok hasábjain olyan szerzők cikkeinek és recenzióinak megjelenését, akik kritikájukban különböző célokat állítanak maguk elé, a történeti igazság kiderítését kivéve. A közvélemény a tudomány normáinak megsértői körül olyan kellemetlen erkölcsi atmoszférát alakít ki, amely elgondolkoztat és még idejében megállít nem egy gonoszsgágtól fűtött kritikust.

Szeretném, ha nem értenének félre. Egyáltalán nem vagyok ellensége az epés megjegyzéseknek, az iróniának, sőt, a gúnynak sem. A tudományt élő emberek művelik, akik egyéni jellemmel, szenvedélyekkel rendelkeznek és tévedéseik is lehetnek stb. Ha a tudományos vitát tisztességesen folytatják, ha a vitapartnerek a bírálendő témát illető nézeteik kifejtésében végtelenül aprólékosak, akkor semmiféle polemikus szűrés nemcsak hogy nem fájdalmas, hanem gyakorta inkább díszévé válik a vitának, színessé, élénké, érdekessé teszi azt. Ebben a tekintetben nem neheztelek és nem is nehezeltelhetek M. P. Pavlov-Szilvanszkijra, M. Ja. Volkovra, Sz. M. Troickijra. Habár: Troickijjal szemben mégis van egy fenntartásom, de erről már Csisztozvonov cikkében volt szó.³⁴

Végső soron az orosz abszolutizmusról szóló előadásom fő gondolata a leegyszerűsített, vulgár-marxizmus elutasításában foglalható össze. Az egyensúly és egyebek példáján akartam bemutatni, hogyan feledkeztek meg egyes szovjet történészek Engelsnek 1890. szeptember 21-én Blochhoz intézett leveléről, amelyben Engels azt magyarázza meg, miben különbözik az igazi marxizmus a gazdasági materializmusra korlátozó marxizmustól. „A materialista történetfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Sem

én, sem Marx ennél többet soha nem állított. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó momentum, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja.”³⁵

Leszámolni ezzel a szemlélettel – ahol még van ilyen –, ez a feladat.

Jegyzetek

1. „Perehod ot feodalizmu k kapitalizmu v Rosszii, Matyerialü Vseszojuznoj diszkusszii”. M., 1969. (a továbbiakban: „Matyerialü...”)
2. M. P. Pavlova-Szilvanzakaja: K voproszu oszobennostyak abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1968. No. 4. 73 (a vita résztvevőinek cikkeire való utalások a szövegben találhatóak).
3. „Matyerialü...” 268.
4. Sz. M. Troickij: O nyekotorüh szpornüh voproszah isztorii abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1969. No 3. 131.
5. „Szojetszkoje goszudarsztvo i pravo”, 1940, No 12, 113. Az én kiemelésem – A. A.
6. A. A. Preobrazsenszkij: O nyekotorüh szpornüh voproszah nacsalnovó etapa genyevizsa abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1971, No 2. 112.
7. L. V. Cserepnin: K voproszu o szkladüvanyii abszoljutoj monarhii v Rosszii (XVI–XVIII vv.). „Dokumentü szovjetszko-italjanszkoj konferencii isztorikov 8–10 aprelja 1968 g. Abszoljutyizm v zapadnoj Jevrope i Rosszii. Russzko-italjanszkije szvjazi vo vtoroj polovinye XIX veka”. M., 1970. 13, 16 (A továbbiakban: „Dokumentü...”).
8. „K. Marx és F. Engels ezen kijelentései alapján azonban nem volna helyes azt állítani, hogy az abszolút monarchia azonos mértékben védte a nemesek és a burzsoázia érdekeit.” „Nagyon fontos megemlíteni Engels gondolatát arról, hogy ezen hosszadalmas periódus során a formálódó burzsoázia elsősorban gazdasági téren folytatott harcot a nemességgel.” Ugyanakkor a tények arról tanúskodnak, hogy a 17–18. században Oroszországban az abszolút monarchia kénytelen volt az ismert mértékben (!) számolni a formálódó burzsoázia szükségleteivel és kénytelen volt figyelembe venni a fokozatosan növekvő gazdasági erejét.” („Matyerialü...””, 152, 154).
9. A. M. Davidovics, Sz. A. Pokrovskij: O klasszovoj szucsnosztyi i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma. „Isztorija SzSzSzR”, 1969, No 1, 63–64.
10. A. M. Davidovics: Russzkij abszoljutyizm. K voproszu o vremenyi jevo voznyiknovenyija i klasszovoj szucsnyosztyi. „Trudü naucznoj szesszii Vseszojuznovo insztyituta jurigycieszkih nauk 1–6 ijulja 1946 g.” M., 1948, 104–105, 111.
11. A. L. Sapiro: Ob abszoljutzizme v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1968, No 5, 69–70.
12. V. V. Mavrogyin: Isztoricseszkoje znacsenyije kresztjanszkih vojn v Rosszii. „Metodologicseszkiye voproszü obszcsesztvennüh nauk”, L., 1968.
13. Uo., 198–199.
14. V. V. Mavrogyin: i. m. 200–201.

15. M. Ja. Volkov: O sztanovlenyii abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1970, No 1, 195.
16. V. V. Mavrogyin, i. m. 204.
17. Uo., 206–207.
18. A. L. Sapiro: Ob isztoriceszkoi roli kresztyjanszkih vojn XVII–XVIII vv. v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1965, No 5, 63, 77, 80.
19. K. D. Kavelin: Szobranijija szocsinyenij, t. II. SzPb., 1889, 100.
20. „Dokumentü...” 277.
21. Uo.
22. K. Marx i F. Engels Szocs., t. 22, 450.
23. Uo. 451, 452. (Kiemelés tőlem – A. A.)
24. Uo. 261. (Kiemelés tőlem – A. A.)
25. Uo., t. 34, 291. (Kiemelés tőlem – A. A.)
26. Uo., t. 38, 313.
27. Uo. 314.
28. Uo., t. 4, 428. (Kiemelés tőlem – A. A.)
29. A. I. Herzen: Szobr. szocs. v 30 tomah, t. VII. M., 1956, 192. (Kiemelés tőlem – A. A.)
30. A. Ja. Avreh: Russzkij abszoljutyizm i jevo rolj v utverzsgyenyii kapitalizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1968, No 2, 104.
31. A. N. Szaharov: Isztoriceszkije faktorü obrazovanyija russzkovo abszoljutyizma. „Isztorija SzSzSzR”, 1971. No 1, 111.
- 31/a N. I. Pavlenko: Szpornüje voproszü genyeziszja kapitalizma. „Voproszü Isztorii”, 1966, No 11, 95–96.
32. N. I. Pavlenko: K voproszu o genyeziszje abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1970, No 4, 60–64.
33. A. M. Davidovics, i. m. 115–116.
34. Lásd A. N. Csisztozvonov: K diszkusszii ob abszoljutyizme v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1971. No 3.
35. K. Marx i F. Engels, Szocs., t. 37, 394. (Kiemelés tőlem – A. A.)